

CESUR MÜSLÜMAN TÜRKLERİN BİR GRUP MORMON MİSYONERİNİ ANTEP'TE ERMENİLERİN SALDIRILARINDAN KURTARDIĞI GÜN*

David P. Charles**
Çeviren: Celal ÖNEY***

1899 yılında Mart ayının 13'ünde "Ahir Zaman Azizleri" veya "Son Zaman Azizleri" (Latter-day Saints) dini mensubu küçük bir gurup, günümüzde merkezi Türkiye'nin güneyinde yer alan ve şimdiki adıyla Gaziantep olarak bilinen Antep'teki Ermeni mezarlığını ziyaret ediyordu. Bu gurubun içinde Osmanlı Devleti'nin Antep bölgesinde faaliyet gösteren Amerikalı iki Mormon misyoneri olan *Philip S. Maycock* ve *Joseph W. Booth* ile birlikte bu misyonerlerin Mormon dinine kazandırdıkları birçok Ermeni yer almaktaydı. Bölgede yaşamakta olan Hıristiyanların çoğu mezarlıkta toplanmış hem Shrove Monday'i kutluyor hem de Ermenilerin bu kutlama sırasında uyguladıkları gelenek ve göreneklerini takip ediyordu. Ayrıca mezarlık alanında bu kutlama ile birlikte piknik yapılıyor ve bazıları kaybettikleri yakınlarını anıyordu. Bu kadar insanın bir arada toplanmasını fırsat olarak gören Mormon misyonerleri bu anın kalabalığa Mormon dininin kitabını okuyabilmek için harekete geçtiler. Misyonerler, Mormon dini mensubu Ermenileri de çevresine toplayarak kalabalığı rahatsız etmeyecek şekilde ama kalabalığa yakın bir yerde dini tartışmalar yapma ve Mormon kitabını okuma faaliyetlerine giriştiler. Birkaç dakika sonra kalabalıktan birçok kişinin dikkatini çekmeyi başararak bu küçük gurubun etrafı meraklı seyircilerle doldu. Fakat bu seyirciler arasında bir takım kötü küfürler işitmeye başlandı ve daha sonra çevrede bulunan karabalık,

* Makalenin Orijinal ismi "The Day the Brave Sons of Mohamed Saved a Group of Mormons" *Brigham Young Universty Studies*, Sayı: 40, No: 4, Utah 2001, s. 237-250.

** David P, Charles (dpcharles@hotmail.com) received a B.A. in Comparative Literature from Brigham Young University He also holds an M.St, in the Study of Religion from Oxford University, where he is currently a graduate student in Social Anthropology

*** Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, 2011-2012 Tarih Doktora Öğrencisi.

Mormonların üzerine yürüyerek onları taş yağmuruna tutarak onlara zarar vermeye çalıştılar. Mezarlıkta toplanmış Hıristiyanların bu ayın sırasında birbirlerine zarar vermelerini engellemek ve aralarındaki barış ortamını muhafaza etmek âmâciya bu kalabalığın çevresinde devamlı devriye gezen Müslüman askerler, olaya müdahale ederek hem Mormon misyonerleri hem de Mormon dini mensubu Ermenileri koruyarak onlara diğer Ermenilerden zarar gelmesini engelledi. Müslüman askerlerin taş atan Ermeniler ile mücadelesi, Mormonların diğer Müslüman askerler eşliğinde güvenli bir şekilde evlerine götürülmesine kadar sürdü.

Olaylar Mr. Booth'un günlüğünde tasvir edildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının öncesindeki son döneminde meydana geldi. Bu dönem öyle bir atmosfere sahipti ki Osmanlı Devleti, diğer devletlerin kendi aralarındaki çatışmaları içerisinde kalmış ve birçoğu Osmanlıyı kendi arkasına takıp sürüklemek için fırsat kolluyor ve bu fırsatı meydana getirmek için Osmanlı Devleti'nde yaşamakta olan etnik azınlıkları kullanarak bu azınlıkların devlete sorun oluşturmalarına yardım ediyorlardı. Bu yardımlardan bir tanesi ise Protestan misyonerlerin imparatorluk topraklarında yaşayan Doğu Hıristiyanları arasında yayılarak onlara eğitim sunup asıl amaçları olan bu Hıristiyanları Protestanlaştırmaktı. Misyonerlerin faaliyetleri belli bir zamandan sonra İstanbul'da ve Anadolu'da yaşayan Ermeniler üzerine odaklanmıştı. Ahir Zaman Azizleri (Mormon) misyonerleri Osmanlı topraklarına 1880'lerde geldiği zaman bu topraklarda Katolik misyonerler, Ortodoks misyonerler ve Protestan misyonerler arasında bu imparatorluğun halkını kapma yarışı çoktan başlamış ve son dönemlerde iyice kızışmıştı. Mormon misyonerlerinin Osmanlı topraklarına gelmesi ve dinlerini yayma faaliyetleri içerisinde girmeleri zaten bu topraklarda öteden beri var olan dini çeşitliliğe yeni bir çeşit daha ekledi. Ülkedeki Protestan misyonerler, bu yarışa yeni doktrinlere sahip rakiplerin dâhil olmasını istemiyorlardı ve rakiplerini saha dışında tutmak için ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlardı ki Mormonlar ise Protestan misyonerlerin bu anti-Mormon propagandasını hiç hoş karşılamıyordu. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler arasında bir Mormon cemaat meydana getirme mücadelesinde Mormon misyonerler, ki özellikle Joseph W. Booth hiç beklenmedik bir şekilde kendisine yardım eden Müslümanlar ile karşılaştı. Kendisinin bu topraklarda misyonerlik görevini yerine getirirken yazmış olduğu günlükler ve yazışmaları inceleyerek Ermenilerin Mormon misyonerleri ve cemaatlerini *taşa tutma* olayının arkasında yatan nedenleri inceleyeceğiz. Bu inceleme sürecinde ayrıca

Protestan, Mormon, Müslüman, Hıristiyan ve Ermeniler arasındaki etkileşimin ana unsurlarını da aydınlatmaya çalışacağız.

Joseph W. Booth ve Mormon Misyonerlerinin Türkiye Misyonu

Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon dininin misyonerlik faaliyetleri 1884 yılının son günlerinde İstanbul'da başladı.¹ İlk dönemlerde büyük bir istekle bu topraklara gelen Mormon misyonerler faaliyetlerini İstanbul, Mısır ve Filistin bölgelerinde artırdılar. Fakat çalışmaları istedikleri sonucu veremedi, sadece Filistin bölgesinde yaşayan Alman kolonisinden birkaç Alman ve kozmopolit bir nüfusa sahip olan Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da birkaç Müslüman'ı Mormon dini üyesi yapabildiler.² Mormon misyonu, seçmiş olduğu çalışma sahasında odaklanacağı kitleyi seçmekte başarısız olmuş ve bu sahada amaçlamış olduğu Mormon nüvesini oluşturmada yeteri kadar mücadele içerisine girememiş ve sahasının hiçbir bölgesinde cemaatini meydana getirememişti. 1888 senesinin Sonbahar mevsiminde Türkiye Mormon Misyonu'nun başkanı Ferdinant F. Hintze on bir ay sürecek olan üç bin kilometrelik yolculuğuna çıktı. İstanbul'a vardıktan sonra bir gemi ile Karadeniz'in güney kıyısı üzerinde bulunan Samsun'a hareket etti ve yolculuğunun yönünü güneye Filistin'e doğru yönlendirdi. Samsun'dan Filistin'e doğru bir rotayı takip ederek yolculuğuna başladı.³ Anadolu'da gezmiş

(Resim 1) Ferdinant F. Hintze

¹ See James Ar Toronto, "Early Missions to Ottoman Turk Obscurity: The LDS Church in the Twentieth Century (Salt Lake City: Deseret Book, 2000)? 339-62; David P. Charles, "You Had the Alps, but We the Mount of Olives: Mormon Missionary Travel in the Middle East (1884-1928)," Mormon visiting the graves of loved ones and esteemed religious figures. Photographer Charles Ellis Johnson* 1903, BYU Studies Historical Studies 1 (spring 2000): 93-126; and Rao H. Lindsay, "A History of the Missionary Activities of The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints in the Near East 1884-1929" (master's thesis, Brigham Young University, 1958).

² See F. F. Hintze, ^Abstract of Correspondence/3 Millennial Star 50 (September 17, 1888): 603-4-

³ See R F. Hintze, "The Turkish Mission/* Deseret Weekly, September 28, 1889, 418; George Teasdale to Elder F. K Hintze, July 7, 1887; George Teasdale to President F, R Hintze, July 26, 1888; and Journal of K F« Hintze* June 20, 1887, and August 21, 1888. Typescripts of Hintze's

olduğu on iki şehirde Türkiye’de en fazla Hıristiyan nüfusa sahip olan azınlık gurubu Ermeniler ile tanıştı. Hintze, kendisinin yaymaya çalıştığı fikirlere, Mormon dinine ve kitabına en açık ve en kolay bir şekilde nüfuz edilebilecek gurubun Ermeniler olduğunu anlamıştı. Antep’e geldiğinde bu coğrafyanın kendisi için uygun olduğuna ve burada yaşayan Ermenilerin modern görüşlü olup kendisinin yaymaya çalıştığı mesaja cevap verebilecek bir pozisyonda olduğuna kanaat getirdi “buradaki Ermeniler beni çok sıcak karşılıyor sabahın erken saatlerinden akşamın geç saatlerine kadar durmadan kitabımız hakkında bana soruyorlar.”⁴

Hintze, Anadolu’da yapmış olduğu araştırma gezisinden sonra Türkiye’deki Mormon misyonu’nun merkezini imparatorluğun başkenti olan İstanbul’dan Anadolu’nun doğusunda yer alan Antep’e taşımaya karar verdi. 1889’dan 1907’ye kadar Mormon misyonerlik faaliyetlerinin ve operasyonlarının merkezi olacak kilisenin oluşumu için Hintze, Antep’te bir ev kiraladı. Ancak bu ev kiralandıktan 7 yıl sonra bile yapılan çalışmalar sonucunda sadece 12 kişiyi Mormon dinine kazandırabilmişti. Şartların değişmesi ve misyon faaliyetlerinin uzun süreli olması Antep’teki yetişkin Mormon sayısının 1898 yılına gelindiğinde 60 kişiye kadar çıkmasını sağlamıştı. Antep’te ve Osmanlının diğer vilayetlerinde bulunan Mormon Misyonlarının başarısız olmalarının en önemli nedeni faaliyet sahaları içerisinde yaşayan Ermenilerin fakir bir durumda olmalarıydı. Anadolu’daki Ermeniler arasında işsizlik oranı yüksekti ve bu durum Mormon dinini benimseyen Ermenilerin bu işsizlikte iş bulmalarını oldukça olumsuz etkiliyordu ve ayrıca Mormon olan Ermenileri bu dinde tutma oldukça güçleşiyordu.⁵ Bu sorunla daha önce de karşılaşan Mormon misyonerler, Ortadoğu’daki faaliyetleri sürecinde bu soruna çözüm aramış ve nihayetinde misyon başkanı bu sorunun kendi kendine yeten koloniler (*self-supporting colony*) oluşturulmasına karar vermişlerdi

(Resim 2) **Joseph W. Booth** (1866-1928) Üç Mormon misyonunda hizmet verdi Ortadoğu: 1898-1902, Misyon başkanı olarak Türkiye Misyonu: 1903-1909 ve Ermeni Misyonu başkanı olarak 1921-1928

journals, as well as all the cited letters that were written by or addressed to him, are in the author's possession.

⁴ F. F. Hintze, "Abstract of Correspondence," Millennial Star 51 (January 14, 1889): 28.

⁵ See Anthon H. Lund, "More from the Turkish Mission/" Millennial Star 60 (May 5, 1898): 278-79; and Journal of F. F. Hintze, December 12, 1898.

fakat bu fikir hiçbir zaman hayat bulamamıştı. Antep misyonunun başkanı Hintze de bu sorunla karşılaşmış ve bu engeli aşabilmek için Mormon kilisesi üyesi Ermenilere iş sağlayabilmek için Antep'te bir dokuma atölyesi açmıştı. 1899 yılının Ocak ayında **LDS (Latter Day Saints) Weaving Works** adı altında faaliyete geçen bu dokuma atölyesi ana ürün olarak kuşak (*sashes*) üretiyordu. Bu atölyede 5 dokuma tezgâhında 8'den fazla Ermeni çalışıyordu ve ayrıca atölye, kilise hakkındaki tartışmaların yapılabileceği ve mümkünse Mormonluk ile ilgili vaazların da verilebileceği bir merkez olması için de amaçlanmıştı.⁶

1898 yılının Ocak ayı aynı zamanda Türkiye Mormon Misyonu'nun merkezi olan Antep, Joseph Wilford Booth'un gelişine de tanıklık etti. Brigham Young Academy mezunu olan Booth *Alpine, Utah, Montpelier* ve *Idaho'da* okul öğretmenliği yaptı ve 1898 yılında öncelikli olarak Türkiye misyonuna çağrıldı. Onun Ortadoğu bölgesinde üç misyon alanında 30 yıldan fazla çalışması ve bu çalışma süreci içerisinde tutmuş olduğu günlükler bu bölgedeki Mormon misyon hareketinin tarihi süreçte nasıl bir çizgide ilerlediğini anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁷ Booth, yetenekli bir yazar ve iyi bir konuşmacıydı ayrıca nesir alanında da kendini geliştirmişti. Özellikle günlüklerinde ve merkezle olan yazışmalarında kullandığı basit üslup ve olaylara getirmiş olduğu yorumlar yapılan ve detaylı tasvirler ile desteklenmekteydi. Booth'un Antep'teki mezarlıkta Mormon misyonerlere karşı gerçekleştirilen taşlama (*stone throwing*) olayını detaylı bir şekilde tasvir etmesine rağmen onun bu olay karşısında tutmuş olduğu notlar halen bir soruyu cevapsız bırakmaktadır. Bu sorunun cevabı ise hiçbir zaman aranmamıştır. Booth'un günlüklerinde Mormon misyonerleri her zaman Ermenilere sempati duymuş ve onlara iyi niyetle yaklaşmış ve hatta her nereye gittiklerinde kendilerine devamlı olarak Mormonluğu kabul etmiş Ermenilerin eşlik

⁶ On the weaving enterprise, see Philip S. Maycock, "Abstract of Correspondence," Millennial Star 61 (March 23,1899): 189-92; A. L. Larson to F. F. Hintze, January 20, 1899; Journal of Joseph Wilford Booth, January 30, February 3-6, May 24-26> June 30, July 2,1899; J. W. Booth to F. F. Hintze, April 14,1900; Journal of F. F. Hintze, March 21, 1898, January 9, January 21, May 15, June 3, 1899; A. H. Lund to Elder F. R Hintze, December 27, 1898; Philip S. Maycock to F. F. Hintze, January 18, 1899; A. L. Larson to F. R Hintze, January 20, 1899; [P. S.] Maycock to R F. Hintze, January 25, 1899; Anthon H. Lund to Pastor R F. Hintze, March 10,1899; J. W. Booth to Elder F. R Hintze, July 18, 1899; J. W. Booth to Elder F. R Hintze, November 27, 1899; Lorenzo Snow to Elder R R Hintze, December 13,1899; and J. W. Booth to R R Hintze, April 14, 1900. The journals of Joseph Wilford Booth are kept in the L. Tom Perry Special Collections, Harold B, Lee Library, Brigham Young University, Provo, Utah.

⁷ See Lindsay, "A History of the Missionary Activities," 72-74; and Journal of Joseph Wilford Booth, January 5,1899,

(Resim 3) Mormon Misyon Merkezleri

ettikle
rini
belirte
rek
devam
lı
olarak
misyo
nerleri
n
sevgi
kazan
ma

yolunda olduklarının üzerinde durulmuştu. Fakat Antep'te Mormon misyonerlerinin varlığına bu kadar büyük bir düşmanlık duyulması ve bunun aniden gelişmesi gerçekten şaşırtıcıydı. Peki, hangi sebep Ermenilerin ya da Ermeniler arasında yer alan radikallerin her adımını sevgi ile atma niyetinde olan bu misyonerlere böyle büyük düşmanlık beslemesine ve tepki göstermesine yol açmış olabilirdi? Bu sorunun cevabı Osmanlı Devletinin 19. yüzyıldaki toplum yapısı ve bileşenleri içinde kendini göstermektedir. İmparatorlukta Etnik, dini ve politik güç dengesi kırılğan bir şekilde günlük hayatın etkileşimi altında süre gelmektedir. Bu denge kolay bir şekilde bozulabilir ve her ne zaman bozulduğunda şiddet ile sonuçlanmıştır ki şiddetle sonuçlanan bu dengenin bir bozulma örneği ise Mormon misyonerlerin Antep'te faaliyette bulunmaya başlamasıyla hali hazırda var olan Ermenileri kapma yarışındaki yabancı misyonlar arasındaki dengenin bozulmasıdır.

Osmanlı Millet Sistemi ve Misyonerlik

19. Yüzyılın sonlarına doğru Antep ve çevresini içine alan bölge, etnik farklılıklara ev sahipliği yapan bir alandı. İmparatorluğun bu bölgesinden yaşayan insanların farklı dinlere, dillere, kültürlere ve ırklara ait oluşu yabancı devletlerin ve misyoner örgütlerin bölgeye ilgi göstermesine neden oldu. Bu ilgi, Osmanlı Devleti üzerinde menfaati olan devletler arasında politik bir çıkar çatışmasını ve menfaat elde etme yarışını başlatmıştı. Hz. İsa takipçilerinin ilk olarak *Hıristiyan* diye tabir edildiği yer olan Antakya (*Antichio*), Antep ile daha

sonraki yıllarda Mormon Misyonerlik faaliyetlerinin merkezi olacak Halep arasında yer almaktadır. Bu bölge Müslümanlar tarafından 7. yüzyılda fethedildi. Daha sonra Müslümanlar burada yaşamakta olan Yahudiler ve Hıristiyanlar asında yerleşerek üçüncü bir etnik unsur oluşturdular. Daha sonraki yıllarda meydana gelen *Haçlı Seferleri* ve diğer faktörler bölgenin kaderini değiştirerek bölgedeki hemen her şehirde *Monofizit* inançların yayılmasına neden oldu. 1453 yılına gelindiğinde İstanbul, sınırları Budapeşte'den Hazar Denizi'ne Kırım'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan büyük bir İslam imparatorluğu kuracak olan Osmanlılar tarafından fethedildi.⁸ Daha önceki dönemlerde Arap devletleri tarafından da uygulanmaya çalışılan *Millet Sistemi* Osmanlılar tarafından da benimsenip imparatorluk süresi içerisinde uygulanmaya çalışıldı. Osmanlılar, topraklarında yaşayan Hıristiyanları ve Yahudileri, *El Kitab* olarak yani kitabı olan dinlere inanan insanlar olarak kabul ettiler. Osmanlıların yabancı azınlıklarına vermiş olduğu bu statü ve koruma, onların kendi kendilerini yönetmelerini (*self- governance*) sağladı. Diğer taraftan, Osmanlı topraklarında yaşayan gayri Müslimler, Müslümanlar tarafından ayrımcılığa uğramalarına rağmen hiçbir şekilde ve hiçbir zaman Müslümanlardan zarar görmediler. Osmanlı Devleti'nin uygulamış olduğu *Millet Sistemi* içerisinde yer alan azınlıklar bu uygulama ile devlet içinde kendi iç yönetimlerinde bağımsız bir otonom kazanma hakkı elde etti, ayrıca kendi dinlerini yaşama ve uygulamada tanınan serbestlik bu azınlıkların günümüze kadar var olmasını da sağladı. Osmanlı Devleti, topraklarında yaşayan Hıristiyanları ana unsurlar olarak üç kategoriye ayırmıştı bunlar Yahudiler, Rumlar ve Ortodoks Ermeni'lerdi. Her milletin dini lideri Osmanlı Devleti'ne karşı sorumluydu. Azınlıklara tanınan haklar zamanla genişledi. Her millet kendi evlilik, yargılama, boşanma, miras, devlete verilecek vergilerin toplanması ve eğitim işlerini bağlı olduğu patriklik makamı sayesinde görürdü.⁹ Osmanlı Devleti, hâkimiyeti altında yaşayan azınlıkların haklarına hiçbir zaman müdahale etmedi. Sadece milletlerin dini liderleri ile muhatap oldular. Bu durum aynı zamanda azınlıkların sahip olduğu kiliselerin büyük bir öneme kavuşmasını sağlayarak bu kiliselerde görev yapan din adamlarının kendi halkı arasındaki önemini de artırdı. Millet Sistemi, her bir azınlık toplumunu kendi

⁸ See Jason Goodwin, *Lords of the Horizons: A History of the Ottoman Empire* (London: Vintage, 1999).

⁹ Benjamin Braude and Bernard Lewis, "Introduction/5 in *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, ed. Benjamin Brande and Bernhard Lewis, 2 vols. (New York: Holmes and Meier, 1982), 1:3,

coğrafyasında tutmayı başararak devletin işlenirliğinde azınlıkların ortaya koyabileceği problemlerin oluşmasının önüne geçmekteydi. Ayrıca bu sistem, Osmanlı Devleti ne kadar kozmopolit olursa olsun, devletin son dönemlerine kadar azınlıkları bu yaşamakta oldukları özgürlükten dolayı mutlu etti.¹⁰

Hem Millet Sistemi'nin kendisi hem de Osmanlı Devleti'nin koymuş olduğu toplumsal kanunlar Osmanlı toplum yapısının birlikteliğini desteklemiş ve aynı zamanda Batı'dan gelen misyoner örgütlerin çalışmalarına büyük bir direnç göstermiştir. 17. Yüzyıldan beri Roma Katolik Kilisesi'ne mensup misyonerler Kadıköy Konsülü'nün kararlarına uymayan Doğu Hristiyanlarının (*non kalkedon*) yaşadığı coğrafya olan Ortadoğu bölgesinde Roma Ana Kilisesi'ne üye kazandırmak için Katolikleştirme faaliyetleri uygulamaktaydı. Roma Kilisesiyle birleşmeyen, onun üstünlüğünü kabul etmeyen her bir Doğu Kilisesi (*Oriental Churches*) çalışmalar başlatılmış bu kiliselerin Roma'nın üstünlüğüne kabul etmeleri için bölgedeki üyeleri Katolik misyonerler tarafından Katolikleştirilerek üye sayıları azaltılıp bu kiliseleri etkisizleştirme amaçlanmıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetleri hız kazanmış ve misyoner örgütleri adam kazanma yarışına girmişlerdi. Osmanlı Devletinin, hiçbir milleti farklı gözle görmeyen sitemi, sahip olduğu açıklar nedeniyle dış devletlerin Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamakta olan azınlıkları kullanarak imparatorluğun iç işlerine müdahale etme şansını verdi.¹¹ Özellikle misyoner örgütlerin çalışması azınlıklara büyük zarar verdi. Parçalanarak dış devletlerin koruyuculuk şemsiyesi altında devletlerin emperyalist amaçlarına ulaşmada birer piyon olarak kullanıldılar.

Roma Katolik misyonerleri tarafından Katolik mezhebi üyesi yapılan Ermeniler, önceden bağlı oldukları Ortodoks Ermeni patrikliğinin egemenliğini tanımıyor ve bu durum patriklik makamının Osmanlı Devleti tarafından

¹⁰ . W. H. C. Friend, "Christianity in the Middle East: Survey down to A.D. 1800," in *Religion in the Middle East: Three Religions in Concord and Conflict*, ed. A. J. Arberry, 2 vols. (Cambridge: Cambridge University Press, 1969), 1:256. The exact origins and early development of the millet system are not clear. It appears, at this point in the scholarly debate, that the system was not, as has often been assumed, a uniform system of Ottoman practice. The term millet held a variety of meanings over the centuries, and only in the nineteenth—as it came to mean a nation and no longer a religious community per se—does it seem to have settled into its modern meaning. In previous centuries, Ottoman relations with its non-Muslim subjects varied widely according to time, place, government, and community. See the essays collected in Braude and Lewis, *Christians and Jews*, especially chapters i 3, and 8.

¹¹ See Robert Brenton Betts, *Christians in the Arab East: A Political Study* (Athens: Lycabettus, 1975).

kendisine verilen yargı yetkisini kullanırken Ermeniler ile patriklik arasında yaşanan anlaşmazlığı daha da belirgin hale getiriyordu. Özellikle Anadolu'da ve Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü Ortadoğu bölgesinde Katolik Ermenilerin sayısının hızla artış göstermesi Osmanlı Devletinin imparatorlukta Katolikleri 1830 yılında ayrı bir millet olarak kabul etmesine neden oldu. Osmanlı topraklarında artık iki farklı mezhebe bağlı Ermeni nüfusu vardı. Bunlardan biri geleneksel Doğu kiliselerine sahip çıkan Ortodoks Ermeniler ve diğeri ise Roma'ya bağlı Ermeni Katolik kilisesi üyesi olan Katolik Ermeni milleti idi.¹² Ermeni milleti arasında din değiştirme faaliyetleri içinde bulunan misyoner gurubu sadece Katoliklerden oluşmuyordu. Misyonerlik faaliyetlerinin altın yüz yılı olarak kabul edilen on dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı toprakları üzerinde Amerika'dan büyük bir istekle gelen Protestan misyonerlerin hem Anadolu'daki Ermeniler arasında hem de Ortadoğu bölgesinde imparatorluğun diğer Hıristiyan unsurları arasında etkin bir şekilde Protestanlaştırma faaliyetleri içerisinde olduklarını görüyoruz. Katolik misyonerlerin Protestanlardan önce faaliyette buldukları bu topraklarda, Protestan misyoner gurubunun sahip olduğu yüz yıllık gecikme kendileri için bir problem oluşturmamış bu problemi azimli ve planlı çalışmalarıyla hem aşmış hem de Anadolu'da kısa zamanda en etkin misyoner gurup olmasını bilmişlerdi. Ünlü tarihçi L.S Latourette de 19. yüzyılı *Misyonların Çağı* olarak nitelendirmiş¹³ bu yüzyılın sonlarına doğru emperyalizm ile anılmaya başlayan misyonerlik faaliyetleri özellikle Ortadoğu coğrafyasında bu örgütleri destekleyen ve koruyan devletlere önemli kazanımlar sağladığını belirtmişti.¹⁴ Bu yüzyılda kurulan misyoner örgütlerden birisi ise ABCFM (*American Board of Commisioners For Foreign Missions*) kısacası

¹² K. V, Sarkissian, "The Armenian Church," in Religion in the Middle East, 1:499-On the Roman Catholic missions, see Stephen Keill, A History of Christian Missions, 2d ed. (London: Penguin, 1986), 151-78.

¹³ Latourette applied this phrase to the period 1800-1914, "the age of the most extensive geographic spread of Christianity/" Others have the "Great Century" beginning as early as 1792. See Kenneth Scott Latourette, A History of the Expansion of Christianity? 7 vols. (London: Eyre and Spottiswoode, 1938-45), 6:1, Elsewhere he has written, "The ninety-nine years from 1815 to 1914 formed a distinct period in the history of mankind and of Christianity___Because of a combination of geographic expansion, inner vitality, and the effect upon mankind as a whole, they constituted the greatest century which Christianity had thus far known/" Kenneth Scott Latourette, A History of Christianity: Reformation to the Present 2 vols. (New York: Harper and Brothers, 1953), 2:1063.

¹⁴ Neill, A History of Christian Missions, 214-15.

Amerikan Board isimli bir Protestan örgüttür. 1810 yılında çoğunluğu Kongregesyonalist ve Presbiteryenlerden oluşan ve Amerika'da kurulan bu örgüt Ortadoğu bölgesine en fazla misyoner gönderen örgüt olmasından dolayı önem arz etmektedir.¹⁵ Amerikan Board örgütünün, Osmanlı topraklarında büyük bir ümitle Yahudileri, Müslümanları ve Hıristiyanları Protestanlaştırma çalışmaları, ilk yirmi yılında başarısızlıkla sonuçlanması bu örgütün hedefini Doğu Hıristiyan guruplarına yöneltmesine neden oldu.¹⁶

Amerikan Board Protestan Misyonerleri ve Doğu Kiliseleri

Amerikan Board misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetleri bu sahada bulunan Doğu Hıristiyan kiliselerinin patriklikleri tarafından çok iyi karşılanmadı. Fakat buna karşın misyonerlerin kendilerini adanmış oldukları hedefleri ise, bu kiliselerin yeniden yapılandırılması, bozulmuş olan ve içi birçok saçma uygulama ile doldurulan kilise ritüellerini ortadan kaldırılmaktı.¹⁷ Doğu Hıristiyanlığı gerçek Hıristiyanlık olarak görmeyen misyonerler bu insanların gerçek Hıristiyanlık olan Protestanlığı benimsemeden ve bölgede Hıristiyanlığın yeniden doğuşunun gerçekleştirilmeden bu sahada yaşayan diğer önemli gurup olan Müslümanların Protestanlaştırılması anlamsızdı.¹⁸ Bu dini fethin nasıl gerçekleştirileceği konusunda Amerikan Board'un merkezinde bir takım fikir ayrılıkları yaşanmaya başlamıştı. Amerikan Board'un ileri gelen misyonerleri faaliyette buldukları sahada yer alan Doğu kiliseleri liderleri ile iyi ilişkiler kurmuştu.¹⁹ Bu kiliselerin patriklik makamlarında bulunan kişilere, kendilerinin burada bulunan insanlara yardım için geldiklerini belirterek bu kiliselerin içlerine kadar sızmayı başarmıştı. Böylelikle yeni Protestan kiliselerinin oluşturulmasına gerek kalmadan hali hazırdaki bu kiliseleri ve

¹⁵ See Clifton J. Phillips, *Protestant America and the Pagan World: The First Half Century of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1810-1860* (Cambridge, Mass.: East Asian Research Center, Harvard University, 1969); and William E. Strong, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Foreign Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Pilgrim, 1910).

¹⁶ Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East* (New York: Fleming H. Revell, 1910), 67, 415.

¹⁷ Richter, *A History of Protestant Missions*, 72,

¹⁸ "Objects of the Missions to the Oriental Churches, and the Means of Prosecuting Them," *Missionary Herald* 35 (1839): 39-44, in Kamal Salibi and Yousef Houry eds., *The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria, 1819-1870*, 5 vols. (Amman: Royal Institute for Inter-faith Studies, 1995), 3:160-61*

¹⁹ Richter, *A History of Protestant Missions*, 73,

üyelerini Protestanlaştırma faaliyetleri benimsenmişti. Bu fikre karşı çıkan Amerikan Board genel sekreteri Rufus Anderson, misyonun faaliyette bulunduğu bölgede kendi kalıcı cemaatini oluşturabilmesi için yeni Protestan kiliselerinin açılması, yeni misyonların oluşturulması ve bu misyonların kendi kendini yönetip ve kendi kendini finanse eden yapılara dönüştürülmesi gerekliliğini kabul etti.²⁰ 19. yüzyılın ikinci yarısına girerken Osmanlı topraklarındaki Amerikan Board misyonlarının faaliyet yönü değişmeye başladı. Özellikle Yahudiler ve Müslümanlar için oluşturulan yeni misyonların zaman geçtikçe başarı kazanmaması bu misyonların Protestanlığa kazandırdığı insan sayısının beklenenden çok az olması Amerikan Board'u imparatorlukta yeni kitleler bulma arayışına itti.²¹ Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Protestan misyonerler ilk dönemlerde Ermeni patrikliği ile iyi geçinmeye çalıştı, patrikliğin yapılan misyonerlik çalışmalarına karşı yapmaya çalıştığı yıkıcı faaliyetlerin üzerinde pek fazla durulmadı. Fakat misyonun Ermeniler üzerinde başarılı olması ve Ermeni kilisesinden kopmaların başlaması, ayrıca Protestan olan Ermenilerin sayısının ülkede hızla artması Ermeni patrikliğini bir takım önlemler almaya itti. Ermeni kiliselerinin Protestan olan Ermenilerin aforoz etme yetkisini kullanması ve patriğin millet sistemi içerisinde sahip olduğu yetkileri Ermeni milletinin bölünmesini engellemek için kullanılması Protestan misyonların faaliyetlerine büyük darbeler vuruyordu. Diğer bir taraftan Protestan olan Ermenilerin diğer Ermeniler tarafından ayrımcılığa uğratılması bu Ermenilerin hayatta tutunabilmelerine engel oluyordu. Artık, Osmanlı topraklarında yaşayan Protestanlar bir millet statüsüne kavuşmak için yeteri kadar sayıya sahipti. Protestan Ermenilerin ilk hedefi misyonerlerin öncülüğünde organize olarak Protestan kilisesinin kurulmasını gerçekleştirmektir. Kilisenin kurulmasından yaklaşık on gün sonra 1850 yılında yabancı devletlerin ki özellikle İngiltere'nin Osmanlı yöneticilerine uygulamış olduğu baskı sonucu Protestanlar ilk kez bir millet olarak tanındı.²²

²⁰ See Peter Kawerau, *Amerika und die Orientalischen Kirchen: Ursprung und Anfang der Amerikanischen Mission unter den Nationalkirchen Westasiens* (Berlin: Walter de Gruyter, 1958), 364-424; Thomas Otakar Kutvirt, "The Development of the Mission to the Armenians at Constantinople through 1846" *Armenian Review* 37 (winter 1984): 39; and Salibi and Khoury, *Missionary Herald*, 3:162.

²¹ Kutvirt, "The Development of the Mission," 38-44,50-51. See also A. L. Tibawi, *American Interests in Syria, 2800-1901: A Study of Educational, Literary and Religious Work* (Oxford: Clarendon, 1966), 107.

²² Kutvirt, "The Development of the Mission/" 45-46. The Protestant millet, affirmed by imperial decree in 1850, appears to have included Greeks, Syrians, Armenians, and members of other

1850 yılında Osmanlı topraklarında yaşayan Protestanların millet olarak tanındığını belirten fermanın yayınlanmasıyla Amerikan Board'un Osmanlı topraklarında yayılışı daha da arttı. Zaten Anadolu'da 1850 yılına kadar gelindiğinde Amerikan Board misyonerlerinin faaliyet göstermiş olduğu sahada üyesi iki yüzden fazla 10 Protestan cemaat kurulmuştu. Kurulan bu ilk cemaat ve kiliselerden biri de Anadolu'nun iç kısımlarında yer alan Antep'te kurulmuştu. 1848 yılında 8 üye ile oluşturulan Antep Protestan kilisesi bu bölgedeki Hıristiyan Ermenilerin sayısının fazla olmasıyla (10.000), üye sayısını zamanla artırdı. Ayrıca bölgenin Osmanlı yönetim merkezinden de uzak olması ve bölge halkının kozmopolit bir yapıya sahip olması bu bölgeyi misyonların faaliyet merkezi haline getirmişti. Amerikan Board'un 1849 yılında Antep'te kalıcı bir misyon oluşturmasının üzerinden yirmi yıl geçtikten sonra sekiz üye ile oluşturulmuş olan kilise nüvesi 350'ye ulaşmıştı. Misyonerler Antep bölgesini kendi misyonerlik faaliyetleri için cennet olarak görüyorlardı.²³ 1870'e gelindiğinde Amerikan Board, Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı coğrafyaya misyonlarını aynı paralellikte yaymış, misyonerlerin kurmak istediği *merkezi istasyon, istasyon ve uç istasyonları* bu sahada kurmuştu. Bu kurumların kalıcı olabilmesi ve oluşturmaya çalıştıkları Protestan cemaatin sayıca artması için Amerikan Board misyonerleri daha farklı faaliyetlere girişerek işin sadece kilise ile sınırlı kalmasının önüne geçmeye çalıştılar. Anadolu'da ve Ortadoğu bölgesinde misyonerlik faaliyetleri içinde bulunan Amerikan Board'un bu topraklarda kalıcı olmasını sağlayan en önemli etkenler *eğitim ve sağlık* faaliyetleri idi. Ama Eğitimin önemli bir yeri vardı. 1874'te öğrencisinin çoğu Protestan Ermeni gençlerinden oluşan *Merkezi Türkiye Koleji*, Amerikan Board tarafından Antep'te kuruldu.²⁴ Yine aynı yıllarda

communities. See James Thayer Addison, *The Christian Approach to the Moslem* (New York: Columbia University Press, 1942), 87 n, 6, See also Salahi Ramsdan Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy* (London: K. Rustum and Brother, 1987), 5-6 (SonyePs work, though unbalanced, is well researched and contains much useful information); and Kawerau, *Amerika und die Orientalischen Kirchen*, 496-501. For the Plan of Church Organization for the Evangelical Armenians, the Confession of Faith, and the Discipline, see Kawerau, *Amerika und die Orientalischen Kirchen*, 633-39.

²³ Kawerau, *Amerika und die Orientalischen Kirchen*, 499-501; Addison, *The Christian Approach*, 87; Richter, *A History of Protestant Missions*, 125; Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971), 15.

²⁴ Richter, *A History of Protestant Missions*, 131, 157; Addison, *The Christian Approach*, 90, 131; Grabill, *Protestant Diplomacy*, 26. See also George Miller, "Aleppo College: Failure or Fulfillment?" *Muslim World* 57 (January 1967): 42-45; and Frank Andrews Stone, *Academies*

Amerikan Board, eğitim alanındaki faaliyetleri kadar olmasa da sağlık misyonuna önem vererek Anadolu'nun değişik misyon istasyonlarında hastane ve dispanser gibi merkezler açtı. Bu hastanelerden bir tanesi de varlığı halen günümüze kadar devam eden *Antep Amerikan Hastanesi*'dir.²⁵

Doğu kiliseleri arasında faaliyet gösteren Protestan misyonların ki özellikle Amerikan Board'un hem başarılı olması hem de diğer misyoner guruplarına göre sahadaki kurumlarını artırma süreci, bir takım problemler ve paradoksal sonuçların oluşmasını da beraberinde getirdi. Osmanlı topraklarında Protestan Ermeni kiliselerinin hızlı bir şekilde artması ve Protestanların organize olarak örgütlenmesi Amerikan Board'un diğer Doğu kilise patriklikleri ile başlamış olan ilişkisini olumsuz yönde etkileyerek bu ilişkinin bitmesinde özellikle taraflardan biri olan Ermeni patrikliğinin vermiş olduğu sert ve tehditkâr açıklamalar etkili oldu. Protestan Ermeniler ile diğer Ermeni kilisesi arasında soğuk savaş başlayarak, patriklik, sahip olduğu Ermeni cemaatini elinde tutabilmek için, Protestan misyonerler ise bu cemaatten yeni üyeler kapabilmek için karşılıklı mücadele vermekteydiler. Amerikan Board'un Ortadoğu'daki ilk amacı bozulan Hıristiyanlığın tekrar yeniden ve yenilenmiş şekilde gerçek Hıristiyanlık ruhunun ortaya konması ve incilin tekrar tanıtılması ile Hıristiyanlığın ilk çıkış yeri olan bu bölgeden başlanarak Doğu Hıristiyanlarını kazanmaktı. İkinci amacı ise bölgedeki Müslümanları Protestanlaştırmaktı.²⁶ 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Amerikan Board'un sahip olduğu bu iki amaç devrin realitesi tarafından gölgelendi. Böylelikle Amerikan Board bu iki hedefinden vazgeçmek zorunda kaldı. Amerikan Board'un ikinci amacı olan Müslümanları Protestanlaştırmak artık önemini kaybetmekteydi. Çünkü Müslümanlar arasında sürdürülen misyon çalışmaları pek fazla yarar sağlamamış ve Osmanlı toplumunda bir takım kuralların var olması nedeni ve Müslümanların din değiştirmeye sıcak bakmaması gibi etkenler bu amacın yerine getirilmesinde büyük engellerdi.²⁷ Aşağıdaki

for Anatolia: A Study for the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-1980 (Lanham, Md.: University Press of America, 1984).

²⁵ Richter, A History of Protestant Missions, 133; John A. De Novo, American Interests and Policies in the Middle East, 1900-1939 (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1963), 259.

250, BYU Studies

²⁶ Salibi and Khoury, Missionary Herald, 3:160; italics in original

²⁷ Richter, A History of Protestant Missions, 412.

gözlemede Protestan misyonerlerin Doğu Hıristiyanları arasındaki faaliyetlerinin etkisi özetlenmektedir.

*“En sonunda, ironi bir şekilde devir değişti. Artık sıra Katolıklere karşı Protestanlarda, Doğu Kiliselerinden insanlar Protestan yapılarak kopartıldı. Protestanlığa döndürülenlerin sayısı öyle fazla idi ki Protestan misyonerler, ilk amaçları olan Müslümanları ve Yahudileri Protestanlığa kazandırmayı unutmıştular. Doğu kiliselerine yönelik, Hıristiyanlığın bu ilk kiliselerini yeniden canlandırmıştı.”*²⁸

Amerikan Board misyonerleri, Anadolu'nun birçok yerinde Protestan kiliselerin kurulması, Ermeniler arasında Protestanlığın yayılması gibi faaliyetlerinin sadece din değiştirme, insan kazanma gibi sonuçlarının dışında bu faaliyetlerin daha başka sonuçları da ortaya çıkardığını kabul etmekteydiler. Özellikle Osmanlı millet sistemi içerisinde yer alan Ermenilerin yaşadığı yerlerde siviller ile kilise arasında meydana gelen anlaşmazlıklar misyonerler tarafından da kabul edilen bir gerçektir. Elbette ki Anadolu'daki Ermeni, Rum ve Süryani toplumlarından ayrılıp Protestan olanlar bu gurupların diğer üyelerinden ve patriklik makamlarından büyük baskı görmekteydiler.²⁹ Ermenilerin ana kilisesinin bölünmesini isteyen misyonerler aynı zamanda bu bölünmeye rağmen faaliyetleri ile Ermeni millî kimliğini ortaya çıkarmak için Tarih Eğitimi ve Dil Eğitimi sayesinde Ermenilerin farklı mezheplere ayrılmış olmalarına bakmadan onları bir milliyetçilik platformu üzerinde birleştirmeyi de hedeflemişlerdi. Yerli halk tarafından Eğitim ve Sağlık alanında Protestan misyonerlerinin faaliyetlerine gösterilen sempati ve misyonerlerin Batılı devletleri ile Ermeniler arasındaki ilişkinin artmasında oynadığı rol, Ermeni milletinin kendi arasındaki birlikteliğe ve ulusallaşmasına darbe vurduğunu kabul edebiliriz.³⁰

²⁸ Jean-Michel Hornus, "The Lutheran and Reformed Churches," in Religion in the Middle East, 1:537.

²⁹ Hornus, "The Lutheran and Reformed Churches," 1:549.

³⁰ Malachia Ormanian, The Church of Armenia, ed. Terenig Poladian, trans. G. Mar-car Gregory, 2d rev. ed (London: A. R. Mowbray, 1955), 72. Other Armenian writers were far less certain about the supposed benefits. See, for example, Abel Abrahamian, The Church and Faith of Armenia (London: Faith, 1920),

Osmanlı Topraklarında Mormon Misyonerlerin Siyasi Belirsizliği

1830 yılında Anadolu'daki Katolik Ermeniler Osmanlı millet sistemi içinde dördüncü millet statüsünü elde ettiler. Protestanlar ise 1850'de yayınlanan ferman ile beşinci millet oldular. Osmanlı imparatorluğunda diğer misyoner örgütlerden önce güçlü bir faaliyette bulunan Katolikler, Doğu kiliselerinden Roma kilisesine o kadar çok kilise bağladılar ki 1914 yılına gelindiğinde Osmanlı Devletinde millet sisteminin üye sayısı 15'ten fazla oldu.³¹ Fakat millet sistemine resmen kabul edilmeyen tek millet ise Osmanlı topraklarında yaşayan Mormonlar oldu. Millet Sistemi'nin beraberinde getirmiş olduğu hakları ve devletin sağladığı korumayı alamayan Millet Sistemi'nin dışında tutulan Mormonlar çok zorlu şartlarla karşılaşmakta, Mormon misyonerleri ise bu durumu faaliyetlerinin önünde en büyük engel olarak görmekteydi. Anadolu'daki Mormon faaliyetlerinin ilk yıllarında Mormon misyoner Hintze şunları söylemekteydi.

“bizim hiç hakkımız yok bu ülkede, eğer birisi Mormonluğu seçip vaftiz olmaya kalktığında ya hapse atılıyor yada sürgüne gönderiliyor ve ayrıca vergiler bizim için çok yüksek... Bu konuda acil çalışma yapmalı ve önemli tedbirler almalıyız. Her ne zaman misyonerlik faaliyeti içerisine girsek yerli halkın bize sorduğu ilk soru devletin size verdiği bir izniniz var mı, ayrı bir millet misiniz?”

Hintze daha sonra ekliyor

“İmparatorluktaki bütün kiliselerin devlet tarafından resmen tanınması gerekir yani yeni bir kilise kurulacaksa devletin onayı şarttır. Aksi takdirde ardi arkası kesilmeyen sıkıntılarla karşılaşsın, yani yeni yayılan bir dinin kilisesi ve üyeleri Osmanlı Devleti tarafından ayrı bir millet olarak görülmeyip Millet Sistemi içine bir fermanla dahil edilmediği zaman o dinin mensubu ölse dahi

³¹ Kamel S. Abu Jaber, "The Millet System in the Nineteenth-Century Ottoman Empire," Muslim World 57 (July 1967): 214. See also Lootfy Levonian, "The Millet System in the Middle East," Muslim World 42 (April 1952): 90-96.

cesedinin gömülebilmesi için 2x6'lik alan bulamaz, yani gömülmez. Çünkü millet olunamadığı için o topluluğa mezar alanı da verilmez."³²

Hintze'nin belirttiği "*ardı arkası kesilmeyen sıkıntılar*" Mormon misyonerler tarafından çalıştıkları imparatorluğun her sahasında yaşandı. Kitap basmak, miting yapmak, halk arasında Mormon Kitabını okumak ve seyahat etmek gibi Mormon misyonerlerinin yaptığı faaliyetler devlet tarafından genellikle geçici olarak hep kısıtlandı. İmparatorluktaki Mormonların kendilerini devlete ayrı bir millet olarak tanıtamaması ya da diğer bir deyişle Osmanlı Devleti'nin Mormonları resmen tanınamaması, Mormonların hem dini hem de kanuni statülerinin ne olduğu konusundaki belirsizliğin en büyük nedeniydi. Mormon misyonerler, imparatorluktaki tüm dinlerin neden devlet tarafından resmen tanınması gerekliliğine de anlam veremiyorlardı. Diğer taraftan Osmanlı Devleti ise Mormonların devlet tarafından tanınmak için neden bu kadar baskı yaptığını ve neden Protestanlar olarak tanınmak istenmediklerini anlamıyordu. Bir keresinde Booth'un tezkiresine ya da diğer bir ifadeyle Osmanlı ülkesinde seyahat etmek için kendisine verilen pasaportuna el konulmuştu. Çünkü üzerinde, Osmanlı Devleti tarafından Millet Sistemi içerisinde bir kategoriye konulmamış ve resmen tanınmamış bir gurup olan Mormon kelimesi yazılıydı. Misyoner Booth'un bu olayla ilgili Amerika'daki *Millennial Star* gazetesine yazdığı metinde askerlerin kendisini uyardığını eğer pasaportundan Mormon kelimesini çıkarıp onun yerine devletin tanıdığı diğer milletlerden birinin adını yazmadıkça Osmanlı ülkesinde rahatça seyahat edemeyeceği konusunda bilgilendirildiğini belirtti. Gazetede yazıda Booth, kendisinin bu uyarı karşısında direnerek pasaportundaki Mormon kelimesini kaldırmadığını açıklıyordu.³³ Hintze'nin bu konudaki araştırması ve Osmanlı Protestan milletinin başı olan İstanbul'daki Bible House sorumlusu A.H. Bedjian ile yapmış olduğu kısa bir görüşme, Mormonların ve Mormon misyonerlerinin Osmanlı topraklarında karşılaşmış oldukları sorunların çok daha önceki yıllarda çözümlenebileceğini anlamasını sağladı. Görüşme sonrası Hintze'ye sunulan çözüm ise imparatorluktaki Protestan milleti içerisinde bir gurup olarak kendilerini kabul ettirmektir. Hintze, durumun ne şekilde çözülebileceğini anlamak için Bedjian ile sonraki görüşmesinde Bedjian'nın şu

³² F. F. Hintze, "The Turkish Mission," *Deseret Weekly*, September 28> 1889, 418; F. F. Hintze, "Letter from Elder Hintze," *Deseret Weekly*, December 7, 1889, 763.

³³ Joseph Wilford Booth, "The Gospel in Syria," *Millennial Star* 66 (July 28, 1904):477-78.

sözleri ile muhatap oldu “ilk önce sizin savunduğunuz ve yaymaya çalıştığınız dini doktrininizi araştırıp inceleriz eğer bize uygun olduğunu görürsek o zaman Protestan cemaatine bir küçük gurup olarak sizi alabiliriz”. Bu demek oluyor ki eğer teklif kabul edilirse Osmanlı’daki Mormonlar bundan sonra Protestan şemsiyesi altında yaşayacaktı. Hintze durumu dikkatli bir şekilde değerlendirdikten sonra dikkatlice hazırlanmış bir mektupla birkaç gün sonra bu teklife cevap verdi.

“şundan eminim ki keşke sizden yardım istemiş olmasaydım. Mormonlar bu topraklarda Protestan şemsiyesi altında olamaz. Çünkü bizler Protestan değiliz. Bizler farklı bir kiliseye ait Hıristiyanlığın diğer bilinen doktrinlerinden farklı bir doktrini benimsemişiz. Eğer bizi Protestan olarak görebiliyorsanız biz sadece sizinle Katolik olmama paydasını paylaşabiliriz. Bu düşüncelere sizinle yaptığım görüşmeden sonra uzun uzun düşündükten sonra vardım. Siz sadece kişisel olarak İmparatorlukta sayıca bizden fazla olan Protestanların dini işlerinden sorumlusunuz. Benim en büyük hatam bu yardımı gelip size sormamdır. Aslında muhatabım siz olmamalı Osmanlı Devleti olmalıydı.”

Osmanlı Devleti’nde Mormonların, Protestanlar vasıtasıyla devlet tarafından resmen tanınması Mormon misyonerlere çok pahalıya patlıyordu. Hintze bu tekliften vazgeçerek, meydana gelebilecek olumsuz durumlarda devletin asayişini sağlayan askeri kolluk kuvvetlerinden yararlanmayı seçti. Protestanların şemsiyesi altında bir takım misyonerlik için gerekli imkânlarla ve devletin Protestanlara vermiş olduğu haklara Mormon Ermenilerin de kavuşacağını bilmesine rağmen Hintze bu teklif sonrası oluşabilecek durumu tahmin etmiş ve teklifi kabul etmemişti. Fakat Hintze, Bedjian’a yazmış olduğu cevap niteliğindeki mektubunu teklifin red edildiği kısmı ile bitirmeyip Bedjian’dan başka türlü yararlanma yoluna gitmiştir.

“biz kendimize başka yollardan da yardım edebiliriz, eğer bize halen yardım etmek istiyorsanız halkımızın şikâyetlerini dinleyin, biz Mormonlara haksızca uygulanan vergilendirmenin kaldırılması için yardım ediniz. Sizde bildiğiniz gibi hepimiz Hıristiyan’ız birbirimizi anlamalı ve bu anlayış içerisinde birbirimize yardımcı olmalıyız. Sizden en büyük ricam Amerikan Board komitesi

Celal Öney

*ile konuşmanız biz Mormonların yanlış anlaşılmasını ve yanlış tanıtılmasının önüne geçmenizdir.*³⁴

Bu toplantının yapıp yapılmadığını gösteren bir belge halen yoktur.

Antep Mezarlığında Mormonların Taşlanması Olayı

(Resim 4) Ortadoğu coğrafyasında farklı dinlere mensup kişiler yılın belli zamanlarında kaybettikleri yakınları anmak için mezarlıklara akın ederlerdi. Bu fotoğraf böyle bir sahneden alınmıştır. Fotoğraflayan: Charles Ellis Johnson 1903

Yukarıda yer alan bilgiler 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye ve çevresinin sahip olduğu kültürel ve dini yapının ne şekilde olduğunu anlamamıza yardımcı oldu. Mormon misyonerler faaliyet merkezlerini 1889

³⁴ Journal of F. F. Hintze, April 22-26, 1899.

yılında İstanbul'dan Antep'e taşıdıkları zaman bu bölgenin, imparatorluğun farklı kültürlere, dinlere ve dillere sahip olan yerlerden biri olduğunu anlamıştılar. Mormon misyonerler hem Anadolu'da hem de Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu topraklarındaki seyahatlerinde ve misyonerlik faaliyetleri sırasında birçok etnik kimlik ile karşılaştılar. Şaşırtıcı derecede fazla olan bu kimlikler şu şekildeydi; Yahudiler, Sünni Müslümanlar, Şii Müslümanlar, Ortodoks Rumlar, Katolik Rumlar, Suriye Ortodoksları, Ortodoks Ermeniler, Katolik Ermeniler, Protestan Ermeniler, Maruniler, Kıptiler, Nesturiler, Kalkedon Katolikleri ve Latin Hıristiyanlar. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde Protestan misyonerlerin ne kadar faal çalıştıklarını anlamak için Millet Sistemi içerisinde yer alan Protestanların sayısının fazla olduğunu görmek yeterli olacaktır.

1899 yılında meydana gelen Antep'teki mezarlık olayının nedenini anlamak için o dönemin Ortadoğu'sunda ve Anadolu'daki dini yapının sahip olduğu çeşitliliğin yabancı devletler tarafından nasıl yarışircasına Osmanlı aleyhine kullanıldığında gizlidir. Özellikle Protestan misyoner gurupları bu yüzyılın *Misyonların Altın Çağı*³⁵ iddiasını savunmaları ve bu iddialarının gerçekleşmesi için her yolun mubah olduğunu görmek, Antep Ermeni mezarlığında Ermenilerin Mormon misyonerlere ve Mormon dinini kabul etmiş Ermenilere yaptıkları saldırının arkasında yatan gerçektir. Bu yüzyılda, *Dünyanın Protestanlaştırılması*³⁶ sloganı, Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında faaliyet gösteren Amerikan Board misyonlarının en büyük ideali ve en fazla kullandıkları slogandı. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisinde yer alan ve coğrafi olarak Anadolu'nun Doğu bölgesinde toplanmış olan Doğu Hıristiyanlarını Protestanlaştırmak veya Katolikleştirmek için misyoner gurupları arasında ateşli bir yarış vardı. Ermeni milletinin parçalanması ise bu yarışın asıl ödülüydü. Daha da ayrıntıya inerek Anadolu'da yaşayan insanlar arasında birbirlerine karşı güvensizlik vardı. Müslümanların, Hıristiyanlara karşı duymuş olduğu güvensizlik Protestanların Katoliklere karşı duymuş olduğu güvensizlikten azdı fakat özellikle de Ermeni guruplar arasında bu güven ortamı daha da belirsizdi. Osmanlı Devleti, Ermenilerin bölünmesine hep karşıydı ve Ermeni milleti üzerinde sürdürülen misyonerlik faaliyetleri kapsamında yürütülen eğitim çalışmalarına hep kuşku

³⁵ Aziz S. Atiya, A History of Eastern Christianity (London: Methuen, 1968), 218,

³⁶ William R. Hutchison, Errand to the World: American Protestant Thought and Foreign Missions (Chicago: University of Chicago Press, 1987), 91, 99.

ile yaklaşıyor ve her imkânını bulduğu zaman Ermenilere eğitim veren bu okulların faaliyetlerini durdurmaya çalışıyordu. Çünkü misyonerlerin Ermeniler arasında sürdürmüş oldukları eğitim, Ermenilerin milliyetçilik fikirleri ile doldurulmasına neden olup Ermeni gençlerinin ayrılıkçı şekilde davranmasına yol açıyordu.³⁷ Bu nedenle Amerikan Board misyonerleri, Osmanlı Devleti tarafından en fazla kuşku ve şüphe ile yaklaşılan örgüttü.

Antep'teki mezarlıkta meydana gelen olaya döndüğümüzde Mormon misyonerlerinin ve Mormon Ermenilerin mezarlıkta toplanıp kimseye zarar vermeden kendi aralarında konuşurken diğer Ermeniler tarafından taşlanması nasıl hoş karşılanabilir? Bu olayın arkasında birçok değişik faktör vardır. Mezarlıkta, Mormonları taşıyan Hıristiyan gurubun Ermeniler olduğunu biliyoruz peki bu Ermenilerin Mormonlar ile ne gibi bir sorunu olabilir? Zaten taşıdıkları gurupta bulunan kişiler Ermeni milletindendi. Bu sorunun cevabını şöyle verebiliriz. Antep bölgesinde yaşamakta olan Ortodoks Ermeniler, kiliseleri tarafından devamlı olarak misyonerlere ve cemaat içerisindeki bölünmelere karşı uyarılmakta, Protestan veya Katolik olan Ermeniler kilise tarafından aforoz edilerek korkutulmaktaydı. Misyonerlerin faaliyetlerini cemaatlerinden uzak tutmaya çalışan kilise, devlet desteğini de arkasına almak için misyonerleri devlete devamlı şikayet ederdi. Eğer mezarlıkta Mormon gurubuna saldıranlar Ortodoks Ermenilerse, bu saldırının ana nedeni Ermeni kilisesinin kendi cemaatlerine sızmaya çalışan yabancılara karşı duydukları kin'di. Bu saldırı kilisenin kıskırtmasıyla meydana gelmiş olabilir. Ama diğer yandan eğer saldıran tarafın Protestan Ermeniler tarafından gerçekleştirildiğini iddia edersek ki bu savın vuku bulması çok yüksek muhtemeldi. Çünkü Anadolu'ya özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında hâkim olan misyoner gurup Protestan Amerikan Board misyoner örgütüydü. Hâkimiyetini kimseye kaptırmak istemeyen bu örgüt Anadolu sahasında kendisine hem engel hem de rakip olabilecek Mormonları sahalarda görmek istemiyorlardı. Devamlı Mormonların Osmanlı'da millet olmadıklarını, faaliyet göstermelerinin yasal olmadığını ve savundukları doktrinin sapkın olduğunu Osmanlı Devleti'ne bildiren Amerikan Board misyonerleri, Mormonluğun Anadolu'da gelişmesine

³⁷ The historian John Joseph has written two highly interesting monographs on the complex tensions between religious groups in the Middle East: John Joseph, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition* (Albany: SUNY Press, 1983), and *The Modern Assyrians of the Middle East: Encounters with Western Christian Missions, Archaeologists, and Colonial Powers* (Leiden: Brill, 2000)*

hep engel olmuşlardı. Mezarlıkta saldıran Ermenilerin Protestan Ermeniler olduğu ve bu saldırının Protestan misyonerlerinin kışkırtmasıyla gerçekleştiğini kabul edebiliriz.

(Resim 5) 28 Eylül 1903, Antep'teki Mormonlar ve misyonda görevli Mormon misyonerler. Resimdeki Erkek Mormon misyonerleri beyaz gömlek, kravat ve takım elbise giymiş olanlardır. Sonradan misyon başkanı olan Joseph W. Booth resmin en sağında yer alan kapının önünde duran kişidir. Resmin ortasında yer alan Türk fesi takmış olan Mormon misyoner ise Reno V. Vance'tır. Sister Reba Booth, geniş şapkasıyla Reno V. Vance'ın sağında yer almaktadır. Resmin sol orta kısmında bıyıklı olan Mormon misyoneri ise Alma J. Holdway'dir kendisi Sister Reba Booth'un sağında oturmaktadır. Başkan Albert Herman ise resmin sol tarafında orta sırada fotoğraf makinesine değil de kendi sağına bakan kişidir. Nersis Pilavciyan, misyonunu Mormon üyelerinden

bir Ermeni, gelecekte misyonun başına getirilmesi düşünülüyor kendisi Mr Herman'ın hemen arkasında oturan beyaz bıyıklı kişidir.

1899 yılının bahar aylarına doğru gelindiğinde Türkiye Mormon misyonunda sadece 4 misyoner çalışmaktaydı. Bu kişilerden Mr. Hintze, geçen yıl Türkiye'ye döndüğünde beraberinde bir diğer mormon misyoner olan Anthon L. Lund'u Antep'e getirmişti. Hintze Türkiye'ye gelir gelmez hemen İstanbul yolculuğuna çıkarak Mormon misyonunun bu topraklarda geleceğini Osmanlı devlet adamları ile görüşmek için iki yıl İstanbul'da kalmıştı.³⁸ Bu dönemde Antep'teki misyon merkezinin başında bulunan kişi Philip S. Maycock'tu. Bu kişi İsviçre'de Alman Mormon misyonunda çalışmakta iken Andrew L. Larson³⁹ ile birlikte Antep misyonuna katılmıştı. Antep Mormon misyonunda çalışan dördüncü misyoner ise Antep'teki mezarlık olayından iki ay önce misyona katılan Joseph W Booth'tu. Mezarlık hadisesinin meydana geldiği gün Antep'te Mr. Booth ve misyon başkanı Mr. Maycock bulunmaktaydı. Mr. Larson, o gün misyon çalışmalarına katılmak için Halep'teydi. Mr. Hintze ise İstanbul'a gitmek için İzmir gemisini yakalamak amacıyla İskenderun'a hareket etmişti.⁴⁰

Antep'teki mezarlık hadisesinden altı yıl sonra Mr. Booth karısı Reba ile birlikte Antep'e gelmiş ve Ermeni mezarlığını ziyaret ederek daha sonra yaşananları devamlı yazdığı gazeteye göndermişti.

“Reba ve ben, birçok insanın bulunduğu mezarlığa doğru yürüdüğümüz tahminime göre 15,000 veya 20,000'e yakın insan vardı mezarlıkta. Mezarlar arasında dolaşırken arkadaşımız olan birkaç kişi ile karşılaştık ve daha sonra onlar ile sohbet etmeye başladık. Ne olduğunu anlamadan karşıımızda bulunan bir gurup bizi taş yağmuruna tuttu. Ben ve Mr. Maycock Müslüman askerler

³⁸ Lindsay, "A History of Missionary Activities," 68-72; Journal of F. F. Hintze, March 27, 1898.

³⁹ "Releases and Appointments," Millennial Star 59 (August 26, 1897): 542; and "Releases and Appointments," Millennial Star 62 (June 28, 1900): 409,

⁴⁰ Journal of Joseph Wilford Booth, January 5, 1899; Philip S. Maycock, "Abstract of Correspondence," Millennial Star 61 (March 23, 1899): 189—92; A. L. Larson and Philip S. Maycock, "Abstract of Correspondence," Millennial Star 61 (April 20, 1899): 245-46; and Journal of F. F. Hintze, March 12, 16, 1899.

tarafından saldırganların elinden kaçırıldık. Şimdi durum farklı burada yüze yakın arkadaşımız var."⁴¹

Bu olay Mr. Booth ve arkadaşları için gerçekten önemli bir hadise idi. Çünkü içinde buldukları durumun ve şartların nasıl olduğu hakkında fikir veren bir olaydı. Mr. Booth, çok cana yakın bir adam olması ile birlikte özellikle iletişime geçtiği kişileri çok çabuk etkileme yeteneğine sahipti. Yıllarca bu sahada Mormon misyonunun oluşması ve kalıcı olabilmesi için hem diğer misyoner guruplarına ki özellikle Amerikan Board'a hem de Osmanlı Devleti'nin bürokrasisine karşı mücadele veren Mormon misyonerler, yıllar sonra Anadolu'daki mezhepler ile olan ilişkilerini geliştirdiler ve sağlamlaştırdılar.⁴² Ahir Zaman Azizleri dini (*Latter Day Saints*) yani Mormon Dini, bu topraklarda da can buldu ve yayıldı. Anadolu'nun sahip olduğu din, etnik ve kültür zenginliğine bir yenisini kattı.

⁴¹ Journal of Joseph Wilford Booth, May 1,1905.

⁴² Kevork A. Sarafian, A Briefer History of Aintah (Los Angeles: Union of the Armenians of Aintab, 1957), 76,